

ԾՈՎԱՆԿԱՐԻՉ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈՒՆԵԱՆԻ ՆԱՍԱԿՆԵՐԻՑ

ՄԵԼԱՆԻԱ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

Ծովանկարչուծիւնը բնանկարի ամենաբարդ, ամենախոր եւ ինքնատիպ սեռերից մէկն է, որին յարող արուեստագէտը պէտք է անպայման տիրապետի Աստծոյ շնորհած այն հոգեւոր ալեկոծութեանը, աշխարհաստեղծման այն գլխաւոր տարրերի՝ լոյսի, օդի, ջրի եւ հողի արարման բաղադրութեանը, որից ծնւում են յաւերժի գանձարանը հարստացնող ծովանկարներ: Բնութիւնը անքննելի է իր Արարչի պէս: Ուրեմն որքան համարձակութիւն եւ ունակութիւն պէտք է ունենայ արուեստագէտը, որ փորձի վերծանել յատկապէս եւ առանձնապէս ծովի գաղտնայից ասելիքը՝ համադրելով իր սրտի, իր հոգու փոթորիկներին:

Գուցէ դա է պատճառը, որ ծովանկարիչները շատ աւելի սակաւ են, քան այլ սեռի գեղանկարիչները:

Ահա այդ համարձակներից էր հայ ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեանը: Նա ծնուել է 1869ին Տրապիզոն ծովափնեայ քաղաքում՝ դեռ մանկուց պահելով իր մտապատկերում ծովի հմայքն ու կախարդանքը: Սովորելով Կարինի Սանասարեան Վարժարանում, Մախոխեանը վերջնականապէս ընտրում է նկարչի մասնագիտութիւնը՝ հիացնելով ուսուցիչներին եւ ընկերներին իր գծանկարներով: Երտասարդ նկարիչը տիրապետում էր նաեւ մի ուրիշ մասնագիտութեան. նա փայլուն ջութակահար էր եւ երաժշտաստեղծ: Յետագայում շարունակելով կրթութիւնը Բեռլինի Գեղարուեստի Ակադեմիայում՝ Մախոխեանը 1892ից հաստատուում է Գերմանիայում եւ այնտեղ մասնակցելով տարբեր քաղաքների ցուցահանդէսների՝ արժանանում բարձր գնահատականների՝ ընդհուպ Վիլհելմ Բ. կայսեր կողմից շնորհած «Կարմիր Արծիւ» շքանշանին¹:

Նկարչի ստեղծագործական առաջին գործերը դաշտային եւ այլ բնանկարներ էին: Բայց 1894ին նրա հանդիպումը հանճարեղ ծովանկարիչ Յովհաննէս Այվազովսկու հետ դառնում է վճռորոշ². Մախոխեանը ընտրում է ծովանկարչի կոչումը: Սկսում են ճամփորդութիւնները, ինչպէս ինքն էր ասում «etude»³ համար: Նա լինում է Ռուսաստանում, Իտալիայում, Չեխոսլովակիայում, Բելգիայում, Հոլանդիայում, Նորվեգիայում, Շուեդիում, իսկ 1904ին Եգիպտոսի Կահիրէ եւ Ադեքսանդրիա քաղաքներում ունենում շատ յաջող ցուցահանդէսներ:

1918ին Մոնտէ Կարլօ քաղաքում կայանում է Մախոխեանի «Հայաստանի Հեծեծանքը» երաժշտական լայնածաւալ ստեղծագործութեան կատարումը՝ իբրեւ ընդվզում իր ժողովրդին հասցուած մեծագոյն ողբերգութեան՝ 1915ի Ցեղասպանութեան: Այս ստեղծագործութիւնը կատարում է նաեւ Նիսում եւ Փրանսիայի այլ քաղաքներում՝ յուզելով ունկնդրին: Նկարիչը մեծ վրդովմունքով հեռանում է Գերմանիայից, ուր ապրել էր 20ից աւելի տարիներ, այդ պետութեան այրերին համարելով յանցակից իր ազգի ողբերգութեան մէջ⁴: Որոշ ժամանակ ապրելով Լոնդոնում՝ այնուհետեւ Մախոխեանը մշտական բնակութիւն է հաստատում Նիս ծովափնեայ քաղաքում որտեղ ապրում է

մինչև իր կեանքի վերջը: Հայագգի նկարիչը ուր էլ որ ապրել է, ունեցել է ստեղծագործական հարուստ կեանք: Նրա գործը գնահատել են եւրոպացի ճանաչուած արուեստաբաններ, որոնք ընդգծել են նկարչի վրձնի կենդանի, հոգեթով հմայքը⁵:

1925ին, Ֆրանսիան Մախոխեանին արժանացրել է «Պատուոյ Լեգէոն»ի շքանշանին եւ «Ֆրանսիական Քաղաքացի» պատուաւոր կոչման: Մախոխեանի նկարներն այսօր զարդարում են շատ եւրոպական հաւաքածոներ⁶: Նա իր պատուաւոր տեղն ունի նաեւ Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահում: Նրա մասին գրուել եւ գրուում են բազմաթիւ յօդուածներ⁷, բայց Մախոխեանի կեանքը եւ գործը բացայայտող դեռ շատ չուսումնասիրուած էջեր կան: Ահա այդ բացը լրացնելու մի փորձ է նաեւ նկարչի 24 նամակների հրատարակումը: Դրանք պահպանուած են Երեւանի Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի տարբեր ֆոնդերում: Չապէլ Եսայեանին⁸, Տիգրան Նազարեանին⁹, Արշակ Զօպանեանին¹⁰ յղուած այս նամակները գրուած են գրագէտ, գեղեցիկ արեւմտահայերէնով:

Նամակները, ինչպէս նկարիչն ինքն է բնորոշում իր «հոգեկան դրութեան լուսանկարներն» են, որոնք անթաքոյց պատմում են նրա յաջողութիւնների եւ վրդովմունքի, մտահոգութիւնների եւ ձեռնարկած քայլերի մասին: Մախոխեանի նամակներում բացակայում է անտարբերութիւնը, անձնապաշտութիւնը: Նա ուրախանում է ընկերների յաջողութիւններով, ընդվզում անարդարութիւնների դէմ, քննադատում հայրենակիցների սխալ վարմունքը, եւ հարազատի պէս պաշտպանում իր ժողովրդի իրաւունքները: Հայրենակիցները նոյնպէս սիրում եւ գնահատում էին նկարչին: Յիշարժան է 1937 Ապրիլին Փարիզում կայացած Հայ Ազատ Արուեստագէտների Միութեան կազմակերպած յիշատակի երեկոն, որ նուիրուած էր Մախոխեանի եւ նոյն տարի մահացած ճարտարապետ Լեւոն Նաֆիլեանի (1877-1937) յիշատակին: Այդ երեկոյթում ելոյթ է ունենում նշանաւոր փորագրանկարիչ Էդգար Շահինը¹¹ եւ ասում. «...Մեր խումբին կարեւոր երկու անդամները նոյն ամսուն մէջ վախճանեցան, երկուքն ալ անչափ կեանքով լեցուն եւ առողջ տղաներ էին, որ չենք կրցած դէռ հաւատալ, թէ այլեւս զիրենք չպիտի տեսնանք: Լեւոն Նաֆիլեանը պոլսեցի էր եւ Վարդան Մախոխեան տրապիզոնցի: Ինչպէս մենք բոլոր ազգակիցներս, զանազան գաւառներէ եկած, ինկած ենք Եւրոպա, թէպէտ տարբեր ծագումով, տարբեր վարժարաններէ ելած, տարբեր կուլտուրայով, բայց օժտուած հայու որոշ, յամառ եւ ուժատու փառասիրութիւնով, աշխատեր ենք մեր շրջանակին մէջ փայլիլ, ջանացեր ենք մարդ ըլլալ, բան մը ստեղծել, գործ մը ձգել եւ չարաչար աշխատեր ենք մեր իտէալին մօտենալու համար»¹²:

Նամակների շարադրանքը հրատարակութեան պատրաստելիս կատարել ենք կէտադրական եւ ուղղագրական բնոյթի աննշան շտկումներ:

Ա. ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ¹³

1922, 24 Յունիս, Nice

Յարգելի Տիկին,

Ստացայ ձեր նամակը, շնորհակալ եմ: Երբ ձեր վերջին հրատարակութիւնը «Հոգիս Աքսորեալ»¹⁴ ինձ հասաւ, առաջին հետաքրքրութիւնը եղաւ տեսնել թէ հայ տիկին մը ո՞ր աստիճանի գիտակ է իւր մայրենի լեզուին եւ ինչ

են այն հոգեկան տրամադրությունք որք զինքը մղած են գրել: Ինչպե՞ս ըմբռնած է նիւթը եւ անոր արտայայտման միջոցներու գործածութիւնը, զի ամէն ինչ որ վսեմ զգացումն մը կը բղխի՝ գեղարուեստ է ինձ համար եւ արտայայտութեան միջոցը երկրորդական է ըստ իս:

Գեղարուեստականի մը (*արուեստագէտի - Մ.Ե.*) գործը դատել կրնալու համար բաւ է տեսնել նկարչին մէկ գործը միայն, կարողալ գրքի մը մէկ էջը, լսել երաժշտութեան մը քանի մը երգ-յանգը՝ զգալու համար թէ ով է գեղարուեստականը, եւ ես ձեր գրքոյկի առաջին տողերը միայն կարողալու դրած էի զձեզ արդէն գրողներու այն շարքին, որոց գրիչը technique¹⁵ բոլոր գրութեանց գիտակ, բարձր զգացումներէ ծնած վսեմ գաղափարներու հլուօրէն կը հպատակի: Չեմ գարմանար երբ կ'ըսէք թէ «գեղարուեստի աշխարհին մէջ նկարչութիւնը ձեզ ամէնէն մերձատրը եւ ընտանին կը թուի»: Կոչուած գեղարուեստական մը պարտ է ունենալ գեղարուեստի բոլոր ճիւղերու նախագագցումը, ճաշակ (ինչ տգեղ բառ է): Ես տեսած չեմ նկարիչ մը որ երաժշտութեան եւ բանաստեղծութեան¹⁶ անընդունակ ըլլայ. գործը թերի է: Այս ճշմարտութեանս ապացոյց մ'է ձեր «Հոգիս Աքսորեալ»ը, ուր դուք նկարչի մը իւր ասպարէզին մէջ ունեցած յուսախաբութիւնք այնչափ կենդանի կերպով կրցած էք երեւակայել եւ պատկերացնել: Հոն ոչ թէ «յանդգնութիւն» ինչպէս դուք կ'ըսէք, այլ գեղարուեստական առողջ հոգեբանութիւն եւ բնատուր ձիրք գտայ:

Խնդրեմ ընդունիլ, յարգելի տիկին, շնորհակալութեանցս եւ խորին յարգանացս հաւաստին:

Վարդան Մախօխեան

Բ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻՆ¹⁷

1.

1924, 11 mai, Nice
68bd-Carton

Սիրելի բարեկամ,

Կը ներէք եթէ աւելի կանուխ չեմ կրցած ձեզ գրել, վերին աստիճան զբաղեալ լինելով, զի ի մօտոց մտադիր եմ Իտալիա մեկնիլ յառաջիկայ ցուցահանդէս¹⁸ ի Բարիզ պատրաստելու համար:

Եթէ ձեր ժամանակը կը ներէ եկէք խնդրեմ Երեքշաբթի [ժամը] 4-5[ին] բաժակ մը թէյ միասին առնելու եւ այդ առթիւ պիտի ջանամ ձեր հարցերին պատասխանելու...¹⁹

Տեսութիւն ուրեմն եւ մինչ այն ընդունէք ջերմ յարգանացս հաւաստին

Վարդան Մախօխեան

2.

1924, 26 mai, Nice
68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր ուզածները²⁰ պատրաստ են, երկու օրէն կը մեկնիմ, ուստի սուրհանդակով կ'ուղարկեմ ձեզ ներկայս՝ խնդրելով որ վաղը անպատճառ առտու ինձ մօտ գալ բարեհաճիք: Ինձ անկարելի է ձեր մօտ գալ, շատ զբաղեալ եմ մինչեւ ճաշը, որը միասին իմ տանը ընդունիլ կը բարեհաճիք: Կրնանք ամէն բան միասին վերջացնել եւ ձեզ յանձնել:

Յարգանքով ձեր Վարդան Մախօխեան

Վարդան Մախոխեան եւ իր ձեռագիրը

3.

1924, 31/10, Nice

Յարգելի բարեկամ,

Ստացայ ձեր քարտերը: Կոչնակի 13 N-ը²¹, որը ձեր գրութիւնը իմ մասին եւ իմ մի քանի գործոց տպագրութիւնը կը պարունակէ, եւ չեմ ստացած: Այս զիս չի զարմացներ, հայկական սովորութիւն է, ինձ այլեւս պէտք չունին: Սակայն մի բան չեմ ներեր, այդ է նոր թերթի Պր. տնօրէնը ինձ գրատր խոստացած է լուսանկարները ամբողջութեամբ ինձ վերադարձնել: Ուստի խնդրեմ առաջին առթիւ գրէք այդ պարունայքին, որ իրենց խոստումը անմիջապէս կատարեն: Չի եթէ ես գրել ստիպուիմ, ոճը ախորժելի չպիտի գտնեն...այս առաջին անգամ չէ: Յուսամ առողջութիւնէն գոհ էք: Ես բաւական կը նեղուիմ հարբուխով:

Ձերմ բարեւներով ձեր Վարդան Մախոխեան

4.

1924, 21/12, Nice
68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր քարթը իր ժամանակին ստացած եմ եւ զբաղմանց պատճառաւ չկրցայ անելի կանուխ պատասխանել: Կը հարցնէք թէ «Կոչնակ» լուսանկարները վերադարձու՞ց, ոչ. կ'երեւի թէ մասնատր կոչնակ մը հարկ է հնչեցնել որպէսզի Պր. տիրէքթօռը իր խոստումը կատարէ: Ես դեռ չպիտի գրեմ՝ ենթադրելով, թէ դուք ինքներդ կը գրէք՝ յիշեցնելով իրենց խոստումն եւ փութացնել առաքումը, զի անոնց պէտքը ունիմ: Երկու օր առաջ Պր. Նահապետը տեսայ եւ ինձ հարցուց, թէ կրնայի՞նք իրեն համար հետեւեալ գրքերը ճարել. բառարան գաղղիերէնէ հայերէն (գրաբառ), հին եւ նոր կտակարան նոյնպէս գրաբառ: Խնդրեմ եթէ դուք կրնաք՝ ասոնք բերել տաք անյապաղ եւ յայտնէք անոնց արժէքները: Յուսամ առողջ էք եւ կ'ուղարկեմ ձեզ ջերմ բարեւներ:

Վարդան Մախոխեան

5.

1925, 11 avril, Nice
68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր քարթը իր ժամանակին ստացած էմ, սակայն վերին աստիճանի գրադեալ Բարիզի ցուցահանդեսիս առթիւ օրս միայն կրնամ պատասխանել: Ձեր քարթի վերջին մասը գրերը շատ իրար մէջ անցած ըլլալով չկրցայ կարդալ: Կ'ենթադրեմ թէ ի մօտոյ հայրենիք կը մեկնիք եւ այդ առթիւ, կը փափաքէիք նկար մը միասին տանիլ. այդ փափաքը ես ալ ունիմ, սակայն առայժմ անկարելի է: Յաջորդ մի առթիւ: Երեկ Պր. եւ տիկին Նահապետներու մօտ էի եւ ըսի իրենց, թէ պիտի մեկնիք ի մօտոյ: Ինձ հարցուցին թէ արդեօք կրնայի՞ն ձեզ ձեր ճամբորդութեան ծախքերը թեթեցներու համար համեստ գումար մը դրկել ձեզ: Ես ըսի, թէ քանի որ դուք ալ ձեր ունեցած ժամանակ չունեւորներուն միշտ տուած էք, կրնան այժմ ալ ունեւորները ձեզ օգնել, ուստի կարծեմ 200 ֆրանք պիտի դրկեն ձեզ, մի մերժէք: Ուրեմն բարի ճանապարհ, սիրելի հայրենակից, տարէք իմ կարօտալից եւ սրտագին բարեւները մեր աննման հայրենիքին եւ համբուրեցէք ատ սուրբ հողը իմ կողմանէ:

Ես կը պահեմ ազնիւ յիշատակներ ձեզմէ, սիրալիք բարեւներով

Վարդան Մախօխեան

Օրս կը մեկնիմ Բարիզ: Հասցէս հոն Gallérie Allard-20 Rue des Capucines
16, ուր տեղի կ'ունենայ ցուցահանդեսիս բացումը Մայիսի 1ին:

Գ. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻՆ²²

1.

1917, 1 sept.

32 bd de la Republique

Սիրելի բարեկամ,

Աստ հասնելուս բաւական տկար ըլլալով (կ'երեւի metroի²³ վատառողջ օդը յաճախ շնչելով) աւելի կանուխ չկրցայ գրել ձեզ: Սօս 15 օր կը հազայի: Գոհ եմ սակայն յայտնելէ թէ բժիշկներու քննութիւնը ոչ մի վտանգաւոր հետեւանք ցոյց չի տուաւ եւ արդէն հազը սկսած է անյայտանալ: Ձեզ ալ երբեմն բաւական յոգնած տեսայ, յուսամ երբեմն relevueի excursionներ²⁴ կը կրկնէք: Գեղեցիկ, տխուր վայրիկ մ'է, թերեւս հայրենակցի մը հետ գտնուելուս հոն այս ախորժելի տպաւորութիւնը մնացած է վրաս:

Շահին վերադարձած է, խնդրեմ իմ ջերմ բարեւներս յայտնէք իրեն, նոյնպէս ձեր մշտադալար եւ մշտածիծաղ բարեկամուհուն²⁵:

Սեղմելով ձեր ձեռքերը ձերդ անձնուէր՝

Վարդան Մախօխեան

2.

1918, 19 mars, Monte-Carlo

Սիրելի բարեկամ,

Ստացայ ձեր նամակը, քիչ մը աւելի պարզ գրեցէք խնդրեմ, մեծ մարդիկ մեծութեան բերումէն անորոշ կը գրեն: Ժամանակը ամէն բան է անոնց համար, սակայն հարկ է կրնալ ընթեռնուլ միմեանց հասկնալու համար: Շնորհակալ եմ ձեր շնորհատրութեանց²⁶ համար. այդ շնորհատրութիւնք ընենք մեր ցեղին, հայ ազգին. ես հայ եմ, հայկական օդով եւ ջրով եւ անոր սիրելի

յիշատակով կ'ապրիմ, հայ անունը հայութեան, ազատ Հայաստանի գաղափարը կը մղէ զիս դէպ յառաջ եւ ամէն ձեռնարկ այդ conclureէն²⁷ մղեալ է: Մխիթարութիւնս ձեզ մման հայրենակիցներս են: Մենք պէտք է ցոյց տանք՝ թէ հնութեան զաւակ ենք, կը պարունակենք մեր մէջ այն բոլոր ձիրքերը, որք քաղաքակիրթ եւ բարձր զարգացման հասած ուրիշ ազգեր ներկայացուցած են: Քամենք յիմունք մինչեւ վերջին կաթիլը, մինչեւ իւրաքանչիւրը իւր տեսակին classeին²⁸ վրայ մնայ օդի մէջ փայլուն արեգակի տակ, յաջողութիւն անոնց protectionին²⁹, «գործք քո օրէնքն քիչ...», թէւ քրիստոնայ չեմ... Աստուած մեզ թողաւ, մենք ալ զինքը թողունք. մեզ մատնեց ց'կեանս թուրքին եւ գերմանի³⁰ սրին: Ես դրի այդ սուրը երկսայր ստեղծողին պարանցին... չեմ ուզեր որ կտրէ բաժանէ, ոչ, թող սողցէ յալիտեանս, զի այդ ժանգոտած երկաթին վրայ եղունգներովս փորագրած եմ հետեւեալը. «Վրէժխնդրութիւնն է այս Հայաստանի», անոր էակներուն եւ կոյսերուն, առաջին քրիստոնեաներուն... Սոսկալի է վայրկեանը³¹, որ կ'անցունենք, երբեք բաղդի ճառագայթ մի չի ցուլաց մեր խեղճ, պաշտելի Հայաստանի վրայ. միշտ մթին ամպամած, փոթորիկ եւ հեղեղ... ես յուսահատած եմ իբր հայ... եթէ կայ մի աստուած, նա թող հասնի օգնութեան... բայց վայ մեզ, եթէ մեր փրկութիւնը միայն բարձրեալին յանձնուած է... Երկու օր է Monacoի Princeր³² որ ինձ տուած էր patronage³³ ցուցահանդէսիս, պիտի այցելէ ցուցահանդէսս, ուստի շատ զբաղեալ եմ եւ կ'ուղարկեն ձեզ այս քանի մը տողերով հոգեկան դրութեանս տխուր լուսանկարը: Յաջողութիւնս մեծ է, սակայն երանի թէ Հայաստանը եւ մեր խեղճ հայրենակիցները փրկուէին, հոն միայն կ'ունենամ բարոյական եւ հոգեկան զոհացում:

Չեր Վարդան Մախօխեան

Որախ եմ լսելով Ալիսագեանի³⁴ ցուցահանդէսի յաջողութիւնը, իմ կողմանէ խնդակցութիւնս յայտնեցէք խնդրեմ այդ տաղանդաւոր համակրելի հայրենակցին:

Mes compléments a la gentille mechedalar...³⁵

«Թէ իմ աւետր հերքս սեւնային»՝ ահա ամէնօրեայ փափաքս... ինչպէս երթանք, ինչ ճամբով եւ ինչ ընելու համար. քաջութիւնը, հայրենասիրութիւնը պանքնոթ ըրած են վաղուց, անցան եւ թնդանօթ... ահա Աստուծոյ կամքը:

3.

1918, 14 nov
32bd de la Republique

Սիրելի բարեկամ,

«Վերածնունդ»³⁶ կ'ստանամ եւ քո հիւրալից նպատակայարմար աշխատութիւնք անհամբերութեամբ կը կարդամ:

Վճռական ժամը³⁷ հնչած է արդէն, «ըլլալ կամ չ'ըլլալու» հարցը երէկ իւր անդառնալի վճռական ձեւին տակ ներկայացած է հայուն. պիտի ապրինք կամ մեռնինք!!!

Նրբանկատութիւնք (Politique), համեստութեան զգացմունք չեն այլեւս, որ պիտի փրկեն մեր սիրելի Հայաստանը. մեծ ազգերու գործելակերպը առնենք մեզի օրինակ: Անոնցմէ աւելի բարոյականութիւն չի դնենք մեր զգացմանց եւ գործունէութեան մէջ... կը պահանջենք այն, ինչ որ մեզ կը պատկանի³⁸: Եթէ համաշխարհային արդարութեան բեմին վրայ ալ այս մեր հիմնաւորց սուրբ

իրատունքը չպիտի ճանչցուի՝ դաւաճանութիւն է մշտնջենական մեր ճակատագիրը, անարգի, ամբողջ մարդկութեան դիմաց...

Աստուած իրատունք պիտի տայ հայուն, եւ մենք պատրաստ ենք երթալ անոր մօտ փնտռելու ճշմարտութիւն պատուոյ եւ իրաւանց բարձր զգացումները...

Քոյդ՝ Վարդան Մախօխեան (Նիցցայի սկաւտական)

Յ.Գ.

Այսօր փոստը ձգած են Eclairer de Nice լրագիրը ուր կը տեսնաս Jour L'Armenie յօդուած մը³⁹ կամ նամակ մը իմ կողմանէ: Տպաւորութիւնը մեծ է ամբողջ Cote d'Azurի⁴⁰ վրայ, ամէն կողմէ քաջալերիչ նամակներ կուգան: Ամէնն ալ զգացած են դէպի մեր հարցը⁴¹ եղած սարքուած անարդարութիւնը եւ այլն:

Կ'ուզես զայն «Վերածնունդ»ի մէջ գաղղիերէն եթէ կարելի է, եթէ ոչ քարգմանաբար հրատարակել տալ:

Ձերմ բարեւներով՝ Վարդան Մախօխեան

Կը յուսամ զարնան սեղմել ձեռքերդ ի Բարիզ:

4.

1925, 5/1. Nice
68bd Carton

Սիրելի բարեկամ,

Etudeni ճանապարհորդութեան մէջ, օրս աստ վերադարձիս միայն ձեռքս հասաւ ձեր 35ամեայ մեծ բանաստեղծի եւ հայրենասէրի գործունէութեան առթիւ տեղի ունեցած Jubiléի⁴² յայտարարգիրը:

Եթէ նոյնը իր ժամանակին ձեռքս հասնէր, անշուշտ նամակիս փոխարէն հեռագիր մը պիտի փութար յայտնել ձեզ իմ անկեղծ խնդակցութիւնը:

Առիթ պիտի ունենամ ի մօտոյ ձեր ձեռքը սեղմելու ի Բարիզ, ցուցահանդէսիս առթիւ եւ մինչ այն, ընդունեցէք, սիրելի բարեկամ, ջերմ համակրանաց եւ յարգանացս հաւաստիմ:

Ձեր Վարդան Մախօխեան

5.

Մեծարգոյ Տիար Արշակ Զօպանեան, Բարիզ

1925, 2 mars. Nice
68 bd Carton

Սիրելի բարեկամ,

Ձեր նամակը իւր ժամանակին ստացած եմ եւ ուրախ եմ, որ ձեր բարձր ձիրքերն եւ անխոնջ աշխատութիւնք սկսած են մեր ազգի կողմէ գնահատուիլ, il était temps⁴³:

Ինձ կը հարցնէք, թէ ե՞րբ Բարիզ պիտի գամ: Որոշուած է, որ յառաջիկայ Մայիս ամսոյ 1ին ցուցահանդէսս բանամ տեղի Galerie Allard 20, rue des Capucines:

Որովհետեւ մասնաւոր հրաւիրակներ դրկել մտադիր չեմ, կ'ուզէք այժմէն տեղւոյդ հայ թերթերուն մէջ յայտարարութիւն մը դնել այդ առթիւ:

Կանխաւ շնորհակալիքս եւ յուսալով ի մօտոյ սեղմել ձեր ձեռքը, կ'ուղարկեմ ձեզ ջերմագին բարեւներ:

Վարդան Մախօխեան

6.

1925, 14/4 Paris

Միրելի բարեկամ,

Յուզահանդէսիս նախնական քայլերով պատրաստութիւններով զբաղեալ՝ չկրցայ աւելի կանուխ յայտնել ձեզ, թէ մի քանի օր է Բարիզ կը գտնուիմ եւ ուրախ պիտի ըլլամ սեղմել ձեր ձեռքը: Որովհետեւ ճաշի ժամերը ինքնին կորսուած կարելի է համարել, գործածենք զանոնք ախորժելի կերպով. ուստի կը խնդրեմ վաղը Չորեքշաբթի ժամը 12ին Galérie Allard 20 Rue des Capucines ինձ հանդիպիլ բարեհաճիք: Եթէ ներկայս ձեզ ուշ հասնի եւ ժամադրութեան չի կրնաք հասնիլ, յայտնեցէք այս հասցէիս, թէ ո՞ր օր կ'ունենամ այդ հաճոյքը:

Ձերմ բարեւներով՝ Վարդան Մախօխեան

7.

1925, 10/4 Paris

Միրելի բարեկամ,

Ձեր տողերը իմ մասին Ապագայի⁴⁴ մէջ շնորհակալութեամբ կարդացի:

Բարիզ հաստատուելու նպատակ ունիմ եւ առայժմ չափազանց զբաղեալ, այս տաք օրերուն, յոգնած տուն կը վերադառնամ ամէն օր: Դժբախտաբար հայկական ճաշարանը քիչ մը հեռու կը գտնուի բնակարանէս:

Բարիզէն մեկնելէ առաջ ձեզ խոստացած փոքրիկ նկարը ձեր ձեռքը պիտի հասնի անշուշտ եւ ես ալ նա(անընթեռնելի): Ձեր ձեռքը սեղմելու հաճոյքը պիտի ունենամ:

Ձերմ բարեւներով՝ ձերդ Վարդան Մախօխեան

8.

1925, 10/4 Paris

Միրելի բարեկամ,

Շնորհակալ եմ քո բարեմաղթութեանց⁴⁵ համար զորս ասպետը կ'ուղղէ իւր ասպետ բարեկամին: Թէեւ մի քիչ ուշ ուրախութեամբ տեղեկացայ, թէ քո բանաստեղծի մեծ տաղանդը վարձատրուած է միեւնոյն շքանշանով⁴⁶:

Ձերմ եւ մշտադալար բարեմաղթութիւններով քոյդ՝
Վարդան Մախօխեան

9.

1925, 1 juillet, Nice

68 bd. Carnot

Միրելի բարեկամ,

Կը ցաւիմ որ մեկնելէ առաջ չկրցայ ձեր ձեռքը սեղմել եւ խոստացեալ նկարը ձեզ յանձնել: Ինչպէս գիտէք, սիրուն գործերս դարձեալ ձեռքէ ելան եւ ես փափաքելով ուշ առաջ գեղեցիկ գործ մը ձեր մօտ ունենալ, յարմար դատեցի այդ ընտրութիւնը ընել յաջորդ ցուցահանդէսիս: Յուսամ դուք ալ համաձայն կ'ըլլաք: Յարգանաց բարեւներ մշտադալարիդ եւ ջերմ զգացմունքներով Վարդան Մախօխեան:

10.

1926, 6 av. Annot
Bsses- alpes- Hotel Grac

Սիրելի բարեկամ,

«Անի» հայ գեղարուեստական խմբակցությունը⁴⁷ նուաստիս իր հիմնադիր անդամներու շարքին դրած է եւ կը հրաւիրէ մասնակցիլ իր առաջին գեղարուեստական ցոյցին, որ տեղի պիտի ունենայ 25 Հոկտ.ին Georges Petith⁴⁸ մօտ: Ձեռնարկը հայկական տեսակետով մեծ նշանակութիւն ունի, ինձ հրաւերը շատ ուշ հասաւ... եւ ես ստիպուեցայ մեր բարեկամ Պր. Ներսէս Չամբերթեանին⁴⁹ դիմել, որ կարենոր գործերէս 4 հատ դրկէ այդ ցուցահանդէսին: Նա ընդունեց, զի այդ առթիւ հայ հանրապետութեան ներկայացուցիչը նկարներ պիտի գնէ Հայաստանի քանգարանին⁵⁰ համար: Չամբերթեան արդէն մտադիր ըլլալով անոնցմէ ոմանք Հայաստանին նուիրել, այս առթիւ պիտի կրնայ յարմարիլ հանրապետութեան ներկայացուցիչին հետ:

Իմ մասնակցութեանս առթիւ դրած միակ պայմանն կը տեսնաք ներվակեալի նամակէն⁵¹, խնդրեմ նոյնը իսկոյն հասցէին դրկել հաճիք, արդէն շատ ուշ է եւ ընդունէք ջերմ շնորհակալութիւնս: Ինչպէ՞ս էք, հապա մշտադալա՞րը:

Մարտէլի մասին թրթռուն արձագանգները մինչեւ Նիս հասան (Չերազի յրելեանի առթիւ)⁵², կեցցես:

Ողջագորանք՝ Վարդան Մախօխեան

Յ.Գ. Օդափոխութեան համար այստեղ կը գտնուիմ, սակայն մի քանի օրէն Nice կը վերադառնամ: Հաւանաբար ի մօտոյ étudeի համար Իտալիա մեկնելու նպատակաւ:

Հասցէս՝ 10 Rue Michel, Nice:

Պր. Փիւշմանին⁵³ հասցէն անշուշտ գիտէք. նոյնը պահարանին վրայ գրելով իսկոյն փոստը ձգէք խնդրեմ, շնորհակալութիւն: Վստահ եմ, թէ ինձ համամիտ էք:

11.

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Սիրելի բարեկամ,

Նամակդ իր ժամանակին ստացայ, որով կը յայտնես, թէ «Անի» խմբակցութեան իր կազմելիք ցուցահանդէսին ինձ վերջին պահուն յայտնուիլը ճիշտ չէ եւ կը յաւելուս, թէ կան հոն սակայն ինքնուրոյն արթիսքներ... ես ալ այս անգամ ձեզ ըսեմ թէ եթէ այդ ինքնուրոյն կոչուածներդ ճափոն կամ Չինաստան ըլլային՝ տեղուոյն եւ մոտային համեմատ ինքնուրոյն պիտի ըլլային: Իսկ ներկայիս ինքնուրոյնութեան բուն արժանիքը ամէն լուրջ գեղարուեստական քննադատ գիտէ եւ այդ մոտաները չեն անցնիր հոն, ուր traître⁵⁴ եղած նիւթը միմիայն եւ միմիայն sincerité⁵⁵ եւ émotion⁵⁶ կը պահանջէ խորին գիտակցութեամբ արտայայտուած: Ծովանկարչութիւնը մոտա չի ճանչնար այդ պատճառաւ ամէն soit disant artiste⁵⁷ փորձած եւ ետ քաշուած է: Քանի՞ հատ կայ ծովանկարիչ, որ միայն ծովով ցուցահանդէս կազմել կը յաջողի: Փարիզ շատ կայ, եւ չի տեսայ... Յառաջիկայ ցուցադրութիւնն ի Բարիզ ցոյց պիտի տայ, թէ լուրջ գործերը նկարչութեան որ ուղղութեամբ մեջտեղ կուգան: Prétendant⁵⁸ մը չեմ, այդ ամէնուն յայտնի է, սակայն սնուպներու

ընճած ուղղութիւնը սկսած է վարակել զիս անցողաբար: Այսօր կը դրկեմ քեզ Maclairի étude[ը]⁵⁹, ուր ամէն բան վերլուծուած է...

Ներկայս քեզ գրելու բուն շարժառիթը հետեւեալն է: Ասկէ 12 օրի չափ առաջ Մուրատեան⁶⁰ անուամբ նկարիչ մը եկաւ մօտս իւր գործերը ցոյց տալու, որոց մէջ սիրուն գործեր տեսնալով՝ խորհուրդ տուի, որ անոնցմէ երեք հաս դրկէ Բարիզ՝ «Անի» Ընկերութեան հայկական առաջին ցուցահանդէսին մէջ ներկայացնելու համար, զի գործերը կրնային միայն նպաստաւոր տպաւորութիւն գործել: Թէեւ ինք հիմնադիր նկարչաց դասին չի պատկանիր*, ապացոյց որ շուրջերնուս մեծամասնութիւնը բարիզցիներ են, սակայն գործերը շատ փոքրիկ ըլլալով կարելի էր անկիւն մը տեղաւորել ի սէր հայրենասիրութեան: Օրս վերադարձաւ շատ տխուր, ըսելով թէ՝ «քանի որ Խաչատուրեանը⁶¹ այդ ընկերութեան քարտուղարն է, ես վստահ էի, թէ այսպէս պիտի վարուին հետս»: ոչ մի պատասխան չէ ստացած: Իմիջիայլոց յայտնեց, թէ դու ալ իրեն գրած ես, թէ շուտով դրկէ իւր գործերը զի Պր. Փիւշմանին հետ պիտի մեկնիք Ամերիկա եւ յետոյ Պր. Խաչատուրեանը գէշ կրնայ վարուիլ իւր հետ: Այս առթիւ սկսաւ պատմել ինձ իւր ողիսէն⁶² ի Գահիրէ եւ այլուր ի շնորհս յիշեալ նշանաւոր նկարչին... ինձ մանրամասն նամակ մը դրկած է եւ լրագրի կտորներ իբր document⁶³ իւր ըսածները ապացուցանող: Կարդացողին մագները կը ցցուին եւ այլեւս չեն զարմանար, որ իմ հրատիրակը այսչափ ուշ հասած է եւ... աւելի ուզածներս անուղակի կերպով մերժած են, որը դրած էի մասնակցութեանս պայման՝ բացատրելով ծովանկարների աւելի տեղի պէտքը եւ իրենց յանցանքով մեծադիր նկարներ չկրնալ պատրաստելս հայկական ցուցահանդէսին համար: Այս բոլորին տեղեկանալէ յետոյ երբ կը յիշեմ, թէ անգամ մը երբ զինքը հայոց նկարիչը քշել կ'ուզէր հայ լրագրի մէջ եւ դու ինքզ զինքը իւր տեղը դիր՝ ըսելով, թէ աւելի ծանօթ նկարիչներ այդ prétention⁶⁴ ունեցած չեն՝ յիշելով Շահինը կարծեմ, զիս եւ մի քանի ուրիշներ:

Այլեւս գիտեմ, թէ որու ձեռքն է հայկական ցուցահանդէսին ճակատագիրը եւ դրկած եմ հրաժարականս, մինչեւ որ այդ անհատը իւր տեղը դրուի յաշտ ամենուն: Արդէն յաջողութեան համար ընկերութեան պէտք չունիմ: Commande⁶⁵ներով բեռնաւորուած եմ եւ հագիւ ժամանակ ունիմ շրջելու, իսկ այս տեսակ ստորութիւններ կուզան միայն վրդովել հանգիստս եւ ստիպուիլ զբաղիլ մարդկային ամենաստոր հոգեբանութեամբ...

Բայց, բարեկամ, այս ամէնը դուն ալ անպատճառ գիտես, ինչու կը լռես եւ կը թողոս, որ այս տեսակ անարդարութիւններ տեղի ունենան եւ թէ ինչպէս Պր. Փուշման, լուրջ եւ պարկեշտ անձ մը կրնայ այդ տեսակ քարտուղարի մը [հետ] գործակցիլ... ասոնք հանելուկներ են, որոնց, սակայն, բաւական տեղեակ ենք: Կոյր կուսակցութիւնը կը գործածուի յապականութիւնս նոյնիսկ գեղարուեստական մթնոլորտին, որ մաքուր եւ չէզոք պէտք էր մնալ...

Ինչպէս ըսի, հրաժարած եմ, պէտքը չունիմ ո՛չ ընկերութեան, ոչ գիտակի: Մօտաւոր ապագան պիտի ապացուցանէ այդ: Բարի ճանապարհի դէպի նոր երկիրը եւ յաջողութիւն յատակագիծներուդ, միշտ բարեկամ՝

Վարդան Մախոսեան

* Մեծ[այարգ] Պրն. Արշակ Չօպանեան, Բարիզ. վերջին եւ այս գրածներս քեզ համար, զի ուրիշի մը գրել ինձ նուաստութիւն մը պիտի համարէի, պէտքը չիկայ:

Մշտադալարիդ յարգանքներս եւ մխիթարանք բացակայութեանդ պահուն:

12.

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Միրելի բարեկամ,

Օրս Պր. Խաչատուրեանն նամակ ստացայ, որմէ կը տեսնամ, թէ ճանչցած են իրենց գործած սխալը եւ թէ արդէն թեքնիքական պատճառներով ցուցահանդէսը⁶⁶ յետաձգուած է եւ նոր թուականը ինձ... պիտի յայտնուի: Ուրեմն Պր. Մուրատեանի պատճառաւ գրածներս քեզ պահէ միայն:

Յուսանք թէ բռնած ընթացքս եւ անկեղծ ոճս յառաջիկային համար օգտակար պիտի ըլլայ ոմանց:

Ջերմ բարեւներով քոյդ Վարդան Մախօխեան

Քանի մը օրէ ի վեր Officier d'académie⁶⁷ եմ, ուրեմն քեզի քիչ մը անցայ...

13.

1927, 2 [Դեկտ.], Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Միրելի բարեկամ,

Հայ գեղարուեստական առաջին ցուցադրութեան առթիւ բոլոր գաղղիական թերթերու մէջ երեւցած քննադատութիւնք կարդալով՝ կը ցախմ տեսնալ անոնց մէջ (ճանչնալով հանդերձ հայուն գեղարուեստական բնատուր ձիրքերը) ուղղամտութեան պակասը... չեն գոհանար իւրաքանչիւր ցուցադրողի գործերու քննադատութեամբ, ինչ որ միշտ կ'ըլլայ, այլ ցուցադրութեան ազգային բնատուրին տալ կ'ուզեն եւ հոն հայկական ոչինչ կը գտնին: Մինչդէռ ցուցահանդէսը Գաղղիա ապրող հայ գեղարուեստականներու հաւաքական ներկայացում մը եղած է, ուրիշ ոչինչ:

Հայ ըլլալով՝ ստիպուած չեն մնալ ճաշակի եւ զարգացման արտայայտութեանց նախնական ոճին մէջ: Եթէ անկեղծ ըլլային, պիտի տեսնային հոն ուրիշ բան, ճշմարտութիւնը, թէ այն ինչ որ իրենք տարիներու ընթացքին մշակած են, հայը չտեսնելով զինք վայրկեան մը իրենց նման ազատ մթնոլորտի տակ՝ իրենց պէս զգալու եւ արտայայտելու ընդունակ է... այս էր միայն ամենաաւելի աչքի զարնող պարագան:

Հայու յատկութիւնները կը ճանչնան, սակայն երբ կրնան զայն շահագործել. ապացոյց ներփակեալը եւ այն միակ օրինակը չէ... յետայսու, սակայն, փակուած է... զի մենք ալ, ըստ միջազգային օրինաց, իբր honnetes citoyens⁶⁸ ամէն տեղ ազատ շնչելու իրաւունք ունինք եւ մեր ազգային բնատուր ձիրքերը կը ներեն մեզ այդ:

Թող ամէն հայ ունենայ այս գիտակցութիւնը եւ մեր բարոյական դիրքը շուտով կը բարձրանայ:

Կը յուսամ ի մօտոյ Բարիզ քեզ ողջունելու հաճոյքը ունենալ եւ մինչ այն կ'ուղարկեն ջերմ բարեւներս՝ Վարդան Մախօխեան:

Եթէ «նա» մնացած է միեւնոյն (մշտադալարը) veulles sui pren ...tee (անընթ.):

Միրելի բարեկամ,

Նամակդ ստացայ: Գոհ եմ «Անի» Գեդ. Ընկերության առաջին ցուցադրության ունեցած յաջողութիւնը լսելով եւ սպազային աւելի մեծ յաջողութիւններ կը մաղթեմ ի բոլոր սրտէ: Սակայն այժմէն յայտնեմ քեզ, թէ ես երդում եմ այլեւս ոչ մի հայկական ձեռնարկի չմասնակցիլ եւ իբր անկեղծ բարեկամս, կը փափաքիմ, որ պատճառներուն տեղեակ ըլլաս:

Այդ ցուցահանդէսին բացումէն երկու օր յետոյ մամակ ստացայ G. Pettit հետեւեալ իմաստով. “Veuillez par retour du courrier nous envoyer les prix de vos tabéaux exposés chez nous a l’exposition des artistes arméniens”.⁶⁹

Պատասխանեցի իրեն, թէ՛ անոնց գները մի՞թէ ընկերության *secrétaire*⁷⁰ իրենց տուած չէր, որ մինչեւ Nice ինձ դիմել կ’ստիպուի եւ մինչեւ իմ պատասխանը բացման առաջին 4-5 օրը անոնց գներուն անտեղեակ կը մնայ, մինչ *secrétaire*ը տեղուոյն վրայ կը գտնուի եւ անոնց գներուն վաղուց տեղեակ է: Շահինէն ալ, իբր ընկերության նախագահը, բացատրութիւն ուզեցի, ինչ որ ամէն ցուցադրողի իրաւունքն է եւ ինքն ալ իմ տեղս նոյնպէս պիտի վարուէր: Ապացոյց, որ G. Petit⁷¹ անմիջապէս քաղաքավարի մամակաւ մը իր սխալը ուղղեց, որով խնդիրը փակուած կարելի էր համարել, սակայն ոչ: Շահինին ստորագրութեամբ, Խաչատուրեանին գրով մամակ մը ստացայ հետեւեալ ոճով. «Լու մամակիդ թոնը պէտք է փոխես, չարաչար աշխատեցանք նկարդ երկրորդ օրը 7000 ֆր.ի ծախեցինք, ծառայ չենք եւ քեզմէ միայն շնորհակալութիւն կը սպասէինք»: Եւ այս գեղարուեստականի մը ոճն է ի պատասխան իմ արդար բացատրական դիմումիս, որը ուրիշին իր թոնը փոխել կը յանձնարարէ: Ես իմ մասնակցութեանս պարտականութիւնք կատարած եմ եւ այդ առթիւ եղած յոգնութեանց համար քանիցս շնորհակալիքս յայտնած: Ուստի ստիպուեցայ պատասխանել Շահինին, թէ «խնդրոյն *grave*⁷² բնատրութիւն մը տալ ուզելով իր ստորագրութեամբ եւ հրամայական թոնով ինձ տուած դասերը իր թելադրութեանը չեմ կրնար ենթադրել եւ ամբողջութեամբ կը վերադարձնեմ իրեն որ հեղինակին յանձնէ, կրնայ իրեն աւելի օգտակար ըլլայ»:

Բուն պատճառը, սակայն, հարկ է մօտաւոր անցեալի մէջ փնտռել, որուն դու ալ մասամբ տեղեակ ես: Պատճառը խեղճ Մուրատեանը պաշտպանելու է, որուն ամէն դիմումները չգօրեցին գոնէ 1-2 գործով մասնակցիլ ցուցահանդէսին, ինչ որ չէր կրնար վնասակար ըլլայ: Երբ օր մը զինքը անձամբ տեսնաս եւ իր Եգիպտոս ցուցադրության առթիւ անցուցած *odyssée*ին⁷³ տեղեկանաս, այս անցուդարձին իսկական հոգեկան բնատրութիւնը կուտաս: Միշտ միեւնոյն անհատն է, որ զիտէ հարկ եղած կողմէ շոյել, համակրանք շահելով իր գործը քայլցնել: Հարցուր Մուրատեանին եւ նա այդ քեզ կ’ապացուցանէ *document*ներով⁷⁴:

Ես տարբեր կողմերէ լսեցի, թէ իմ երկու վաճառուած նկարները բացման սկիզբը իսկ իրենց տեղերէն հանուած էին, մինչդեռ օրէնք է որ վաճառուած նկարները մինչեւ ցուցահանդէսի մը փակումը իրենց տեղը մնան, իսկ այս հայկական ցուցադրության առաւել հարկ էր յարգել այդ օրէնքը: Ինչո՞ւ համար եղաւ այս եւ որի՞ ձեռքով: Պիտի ըսուի թերեւս, թէ գնողը պահանջեց անմիջական յանձնում, սակայն անոնցմէ մին Նիսէն գնուած էր, պայմանաւ, որ

ցուցահանդեսի փակման մնացեալներուն հետ այն կողմ դրկուէր: Այս ալ միաներուն պէս անմեղ հրեշտակի մը արարք պիտի նկատուի, սակայն իրականութիւնը չեն փոխեր իրենց իսկական նշանակութիւնը...

Մուրատեան ըսաւ ինձ. «մի օր մասնակցէ եւ պիտի զգաս ըսածներս քու անձին վրայ եւ ահա յայտնածներու կը հաւատաս: Քանի Խաչատուրեանը հոն է եւ դուք իմ շահը պաշտպանել ուզած էք...»:

«Կավոշ»⁷⁵ լիբր վարմունքը որու դրոմամբ է արդեօք, անշուշտ տեսար կամ լսեցիր, թէ պատուաւոր թերթը caricature⁷⁶ ըս հրատարակած է. «մեծ նկարիչ Մախօխեան» տիտղոսով, որով կամ յիշածս անցուդարձին եւ կամ Mauclair⁷⁷ ին յօդուածին հետ կապ ունի, որը երեւաց Լիոնի "Le Progres"⁷⁸ թերթին մէջ «հայ նկարիչներ» վերնագրին տակ, ուր Շահինը եւ զիս մատնանշած եւ քեզ ալ արժանապէս կը յիշէ: Թերեւս այս ինձմէ դրոմալ կ'ենթադրեն: Քեզ իբրեւ բարեկամս կը վստահիմ, թէ իմ կողմանէ որեւէ դրոմոս եղած չէ, զի նա միշտ եւ ուրիշ critique d'art⁷⁹ ներ ամէն անգամ ցուցահանդեսի մը մասնակցելուս նոյն եւ անելի փայլուն ոճով գրած են: Այդ իր սեպիական կարծիքն է, թէ ծովը յատուկ կամ moderne⁸⁰ կոչուած ուղղութիւններ չի վերցներ, կատարեալ Pierre de Touche⁸¹ մ'է, մէկը կրնայ այն ըմբռնել եւ արտայայտել կամ ոչ, այդ պատճառաւ ալ կարող ծովանկարիչներ մատի վրայ կը հաշուին: Ինչ ըսենք Temps, Daily Mail⁸² ի երկու տարի արագ Vauxcelles⁸³, Sissonի⁸⁴ եւ այլոց արտայայտութեանց, որոնցմէ եւ դժգոհ ըլլալու պէտքը չունիմ: Աւելի ճիշտ կ'ըլլար, եթէ Mauclairին caricatureը հրատարակէին... եւ այս ամէնը իրեն յայտնել դեռ պիտի համբերեմ, ըստ այս խնդրոյն ստանալիք բնաւորութեան, որը յետ այսու անելի զգոյշ պիտի ըլլայ դէպի հայր⁸⁵: Եթէ Mauclairի յօդուածը հրատարակուէր այստեղ, Նիս, ուր նա տեղուոյս առաջնակարգ թերթին մէջ ամէն շաբաթ փոքր գեղարուեստական յօդուած մը կուտայ եւ ուր եւ ի մօտոյ պիտի ցուցադրուին cercle artistiqueի⁸⁶ սրահին մէջ, կրնար ինձ նպաստաւոր ըլլար (թէ եւ Նիս նոր ներքողներու պէտք չունի՝ զիս ճանչնալու համար) եւ կը զարմանամ ինքս, թէ ինչո՞ւ յօդուածը Լիոնի թերթին մէջ հրատարակեց:

Իրաց այս վիճակին մէջ, երբ հայ կավոշներ⁸⁷ աննախընթաց լրբութեամբ (եւ ինչ իրաւամբ կը յայտնեն քեզ ալ) գեղարուեստականի մը անելի քան երեսնամեայ համբարը, որը Եւրոպայի քննադատներուն միայն կը պարտի, հայերու հետ քիչ առնչութիւն ունենալով, աղարտել կ'ուզեն, ազգասիրութիւնը ազգատեսցութեան տեղի կուտայ: Այդ անխիղճ եւ իր զբաղումէն դառնացեալ aventurierի⁸⁸ մը դրոմուն է, իսկ կավոշի պատրաստակամութիւնը՝ այդ տեսակ աղտեղութեանց տեղ տալ իւր գոյութեան կերպը. «նպատակ արդարացնէ զմիջոց»: Թէ եւս հայերէն երբեք բան մը ստացած չեմ, նկարներս ամէն օր տեղացի եւ տեղէն անցնող եւրոպացիներէն կը գնուին, այս այստեղ ամէն հայ եւ օտար զիտէ եւ collectionsներովս⁸⁹ հայաշատ colonieներ⁹⁰ երթալով զինքս "հայոց նկարիչը" անցունել փափաքած չեմ (աղէկ դաս մը տուած են իր ժամանակին) սակայն երդուած եմ որ այս սրիկայութիւնը անպատիժ չմնայ, եթէ պարագայից բերմամբ լինի այդ քիչ մ'ալ վնասակար ընդհանուր հայութեան վարկին: Այդ պիտի լինի գաղղիներէն լեզուաւ եւ գաղղիական ծանօթ organի⁹¹ միջոցաւ, զի այս ամէնը անելի գաղղիացի բարեկամներս կը զայրացնէ, տեղեակ ըլլալով թէ artի⁹² ճամբով որչափ ջանացած եմ մեր թշուառ ազգին վարկը բարձրացնելու, ցուցահանդէսներովս եւ բարեգործա-

կան նպատակով խնդրուած նկարներ նուիրելով: Ասոնք քեզ, հայ ազգի արդար դատը պաշտպանել ուզողներէն վաղանցոց ախոյեանին, պատմել աւելորդ է, պէտքն է, որ կը ստիպել ընել այդ. յիշէ՛ քեզ եղած վարձատրութիւնը յոբելեանիդ առթիւ մեծահարուստներու կողմանէ...

Հայր ստամոքսը շատ բան կը վերցնէ, սակայն գաղղիացիինը՝ ոչ: Չեմ գիտեր ո՞ր շնորհքիս համար, զիս իրենցը կը նկատեն այլեւս եւ ամէն դուրաց է առաջս, ես հայ չեմ այլեւս... եւ Լեզէոնի Tituler,⁹³ որոյ ընկերական գիտակցութիւնը ունիմ, չի ներեր դէպի զիս կալնոջ արարքներ: Դու ալ միեւնոյն ընկերական դիրքը ունիս. ինչպէ՞ս կը վարուէիր նմանօրինակ պարագայի մը: Որոշած եմ մինչեւ վերջը քայլել, եթէ նոյնիսկ հայոց Պիսիս տրատուրը [?] անուանին: Դիովկէսի [?] դերն ալ կատարած կ'ըլլամ միաժամանակ...

Ես մի բանի մէջ քո կարծիքին չեմ, թէ հայը միացեալ ուժով շատ բան կրնայ ընել, ընդհակառակն, հայը կարող է անհատապէս, եւ երբ միանան՝ ամէն բան կործանման մատնուած է... միացեալ ոյժը տաճիկին տրուած է:

Տարդ դէպի հայը ունեցած բոլոր բարոյական եւ նիւթական ձեռնտութեանց մէջ յուսախարութիւն եւ ապերախտութիւն միայն տեսած եմ: Այս այստեղի հայերը գիտեն եւ աւելի *practique*⁹⁴ ըլլալով քան ես, զիս զգուշացուցած են յաճախ: Վերջին ձեռնտութիւնն ինձ խոշոր գումար մը արժեց եւ վերջնական (անընթեռնելի) այս ուղղութեամբ ալ ստացայ:

Բարեկամութիւնը ազգութեան հետ կապ չունի: Ուստի կուզամ ընել քեզ խոստովանանք մը, որ եղբօր մը ընել չեմ զիջանիր, դատել յայտնի լրջութեամբդ եւ համարէ զիս միշտ քո անձնուէր բարեկամը՝ Վարդան Մախօխեան:

Յ.Գ. Քանի որ հայկական ցուցադրութեան մասին գաղղիական թերթերու մէջ երեւցած քննադատութիւնը հետզհետէ թարգմանաբար «Ապագայ»ին⁹⁵ մէջ հրատարակել խոստացած եւ ցարդ ըրած ես, նոյն խոստումդ միայն յարգուած կ'ըլլայ, եթէ *Mauclair*ի քննադատութիւնն ալ նոյն թերթին մէջ երեւայ, մանաւանդ այս պարագայում եւ մանաւանդ որ այդ յօդուածը գուտ գեղարուեստական քննադատութիւն մը ըլլալէ զատ դէպի հայուն դատը համակրական զգացմանց արտայայտութիւն մ'ալ է: Վստահ եմ, թէ պիտի վարուիս այնպէս ինչպէս անկողմնակալ անձ մը (եթէ չլինէի նոյնիսկ բարեկամ մը) միայն կրնայ վարուիլ, որով կալնոջին անուղղակի դաս մը ըլլալով ինձ եղած անարդար վիրատրանքը կրնայ մասամբ մեղմանալ:

15.

1927, 22 nov., Nice

Սիրելի բարեկամ,

«Ապագայ»ի 19 Նոյեմ. 1927 թիւը կարդացի, ուր «Անի» ընկերութեան ցուցահանդէսին մասին խօսելով եւ մասնակցողներու անունները յիշելով *Mauclair*ի ընդարձակ եւ հոյակապ յօդուածն ալ յիշած ես, շնորհակալ եմ:

Վարդան Մախօխեան

16.

1929, 29/3, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Վերին աստիճանի զբաղեալ՝ չկրցայ քեզ աւելի կանուխ գրել՝ յայտնելու համար թէ *Destieux*⁹⁶ հասցէն անգտանելի է... իր նախորդ բնակավայրը, որ յայտնած եմ քեզ, ձգած է առանց նոր հասցէն տալու:

Այս տարի ալ Բարիզի Salonը⁹⁷ նկար չկրցայ դրկել, կարետը գործերս սատ եւ այլուր վաճառուած ըլլալով: Յուսամ աղէկ ես, ջերմ բարեւներով՝
քոյդ Մախօխեան

17.

1929, 21/5, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Այժմ étudeի ճամփորդութիւնէ մը վերադարձած «ասպագայ»ի մէջ ցաւօք կը կարդամ չափահաս որբերու...⁹⁸ դէպի ձեր անձը ունեցած կոպիտ վարման մասին... նմանօրինակ ստոր արարքներ պէտք չէ որ անպատիժ մնան: Այս զգուելի արարքը զիս խորապէս կը ախրեցնէ: Յուսամ, թէ ֆիզիկապէս որեւէ անախորժ հետեւանք չունեցաւ ձեր անձին վրայ:

Միշտ սիրով ձերդ Վ. Մախօխեան

18.

1929, 29/5, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Ստացայ նամակդ, գոհ եմ լսելով, որ առողջ ես: Այժմ F. Jean Destieux այցելութեան եկաւ: Ըսի իրեն, թէ “Roseraie”⁹⁹ վերջին հաստորը նամակաւ մը դրկած ես իրեն եւ թէ նամակդ քեզ վերադարձած է, սակայն զիրքը ոչ: Արդեօք ստացա՞ծ է. ո՛չ պատասխանեց: Երկու օրէն կը մեկնինք Grasse: Ահա նոր հասցէն.

Grasse St. Anne Alpes

Սիրով՝ Վ. Մախօխեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Եղիշէ Մարտիկեան, *Հայկական Կերպարուեստի Պատմութիւն, Գիրք Դ.*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, էջ 8:
- ² Դանիիլ Դգունի, *Հայ Կերպարուեստագէտներ. Համառօտ Բառարան*, Երեւան, Լոյս, 1977, էջ 303:
- ³ Էտիւդներ անել:
- ⁴ Արա Յակոբեան, *Ծովանկարիչ Վարդան Մախօխեան*, Երեւան, «Չանգակ-97», 2004, էջ 56:
- ⁵ Մարտիկեան, էջ 7-37:
- ⁶ *Մարտիկեան*, էջ 10:
- ⁷ Յատկապէս յիշարժան են արուեստարան Արա Յակոբեանի ուսումնասիրութիւնները («Եւրոպական Մշակոյթի Արձագանգները Վարդան Մախօխեանի Ստեղծագործութիւններում», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԻԱ.*, Պէյրութ, 2001, էջ 219-236. նաեւ՝ *Ծովանկարիչ Վարդան Մախօխեան*, Երեւան, Չանգակ-97, 2004 մենագրութիւնը. նաեւ՝ *Վարդան Մախօխեան* արքմի առաջաբանը (հայերէն, անգլերէն, ռուսերէն), Երեւան, «Չանգակ-97», 2006):
- ⁸ Չապէլ Եսայեան (1878-1943)՝ գրող, հասարակական գործիչ:
- ⁹ Տիգրան Նազարեան (1858-1926)՝ հրապարակախօս, թարգմանիչ, խմբագիր-հրատարակիչ *Աղբիւր* եւ *Տարագ* հանդէսների:
- ¹⁰ Արշակ Չօպանեան (1872-1954)՝ գրող, բանաստեղծ, թարգմանիչ, արուեստարան, խմբագիր, հասարակական եւ մշակութային գործիչ Ֆրանսիայում:
- ¹¹ Էդգար Շահին (1874-1947)՝ ֆրանսահայ փորագրանկարիչ, գծանկարիչ, Չօպանեանի եւ Մախօխեանի ընկերն ու բարեկամը:
- ¹² Էդգար Շահին, *Նամակներ. Մամանակակիցները Էդգար Շահինի Մասին*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», էջ 330:

- ¹³ Գ.ԱԹ, Յովսէփ Փուշմանի Ֆոնդ, քիւ 55:
- ¹⁴ Զապէլ Եսայեանի *Հոգիս Աքտոնայ* վիպակը հրատարակուել է 1922ին, Վիեննայում, այն մի նկարչուհու կեանքի եւ խորհրդածութիւնների մասին է:
- ¹⁵ Տեխնիկա (Ֆրանս.):
- ¹⁶ Ինքը՝ Մախոխեանը եւ բանաստեղծութիւններ էր գրում եւ երաժշտութիւն (Յակոբեան, *Ծովանկարիչ*, էջ 54-57):
- ¹⁷ Գ.ԱԹ, Տիգրան Նազարեանի Ֆոնդ, քիւ 362 (5 մամակ եւ 4 բացիկ):
- ¹⁸ Մախոխեանի յիշեալ անհատական ցուցահանդէսը կայացել է 1925ին, Փարիզի Ալլար Պատկերասրահում, 91 աշխատանքով:
- ¹⁹ Նազարեանը պատրաստուել է գրել Մախոխեանին նուիրուած յօդուած:
- ²⁰ Խօսքը Մախոխեանի մասին եղած նիւթերին եւ տուեալներին է վերաբերում:
- ²¹ Խօսքը Նազարեանի «Անգուգական Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեան» յօդուածի մասին է, որը լոյս է տեսել Նիւ Եորքի *Հայաստանի Կոչնակ* շաբաթաթերթի 11.10.1924, քիւ 41, էջ 1287-1289ում:
- ²² Գ.ԱԹ Արշակ Չօպանեանի Ֆոնդ, քիւ 4149-4170:
- ²³ Մետրօ (Ֆրանս.):
- ²⁴ Կորովը վերականգնող զբօսապտոյտներ (Ֆրանս.):
- ²⁵ Խօսքը Չօպանեանի մտերմուհու մասին է:
- ²⁶ Մախոխեանը 1918ին Մոնակոյում Սպորտային Ակումբի սրահում բացում է անհատական ցուցահանդէս, որի առիթով է Չօպանեանը շնորհատրել:
- ²⁷ Կարծիք, գաղափար (Ֆրանս.):
- ²⁸ Դաս, կարգ, (Ֆրանս.):
- ²⁹ Պաշտպանութիւն (Ֆրանս.):
- ³⁰ Նամակում խօսում է Բրեստում 1918ի գարնանը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քառեակ Սիութեան երկրների (Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի եւ Թուրքիայի) միջեւ կնքուած պայմանագրի մասին, որը վաւերացրել են Խորհուրդների Համառուսաստանեան 4րդ Արտակարգ Համագումարը Մարտի 15ին եւ Վիլիելմ Բ. կայսրը՝ Մարտի 26ին:
- ³¹ Խօսքը Հայաստանի Կարս եւ Արդահան նահանգների մասին է: Թերեւս այն կարելի է վերագրել նաեւ ազգի վիճակին, հայրենիքի ճակատագրին:
- ³² Մոնակոյի արքայազնը (Ֆրանս.):
- ³³ Հովանաւորութիւն (Ֆրանս.):
- ³⁴ Խօսքը ֆրանսահայ գեղանկարիչ Յովհաննէս Ալիագեանի մասին է (1881-1958):
- ³⁵ Իմ բարեմադրանքները սիրելի մշտադալարին (Ֆրանս.):
- ³⁶ *Վերածնունդ*, փարիզահայ կիսամսեայ պատկերագարդ հանդէս, 1917-1921ին խմբագիր՝ Լ. Համբարձումեան, Չօպանեան:
- ³⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 30:
- ³⁸ Տե՛ս՝ ծանօթ. 31:
- ³⁹ «Հայաստանի Օր» յօդուածը, հեղինակն էր Մախոխեանը:
- ⁴⁰ Նշանատր ծովափ՝ Ֆրանսիայի հարաւում:
- ⁴¹ Խօսքը հայկական հարցի մասին է:
- ⁴² Յոբելեան (Ֆրանս.):
- ⁴³ Ժամանակն էր (Ֆրանս.):
- ⁴⁴ *Ապագայ*, քաղաքական-հասարակական եռօրեայ, որը լոյս է տեսել 1921-1934՝ Փարիզում: Նամակում յիշում է Չօպանեանի «Վարդան Մախոխեան» յօդուածը, որը լոյս է տեսել *Ապագայի* Մարտ-Ապրիլ, 1925ում:
- ⁴⁵ Բարեմադրութեան առիթը ֆրանսիական կառավարութեան կողմից Մախոխեանին արժանացրած բարձրագոյն պարգեւն էր՝ Պատուոյ Լեգէոնի շքանշանը: Այդ մասին 1925 Մայիսի 7ին *Ժամանակ* օրաթերթը գրել է. «*գեղարուեստի մինիստրը մեր Համաքաղաքացի պարոն Վարդան Մախոխեանին արժանացնում է ‘Croix de Chevalier*

de la Legion d'Honneur' չքանչանը կրելու պատուին... կարմիր ժապաւէնը, որ կապեցին նրա կոճականցքին, բերում է նրան կրկնակի փառք» (Յակոբեան, *Ծնվանկարիչ*, էջ 63):

- ⁴⁶ Նոյն շքանշանով պարգևատրուել է նաև Զօպանեանը 1925 Յուլիսին՝ ֆրանսիական մշակոյթին մատուցած ծառայութիւնների համար:
- ⁴⁷ «Անի» Հայ Արուեստագէտների Միութիւնը հիմնուել էր 1926ին: Նրա հիմնադիրն ու նախագահն էր Էդգար Շահինը (1926-1930):
- ⁴⁸ Յիշեալ ցուցահանդէսը կայացել է 1927 Հոկտ. 20ից Նոյեմբերի 5ը Փարիզի Georges Petit պատկերասրահում՝ 20 հայ նկարիչների մասնակցութեամբ:
- ⁴⁹ Ներսէս Չամբերթէն, պոլսահայ փարիզաբնակ մեծահարուստ:
- ⁵⁰ Խօսքը Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի մասին է, ուր այսօր պահպանում են Մախոխեանի բազմաթիւ աշխատանքներ:
- ⁵¹ Դա Յովսէփ Փուշմանին ուղղած մամակն է, որը մեզ չի հասել:
- ⁵² 1926ին Փարիզում եւ այլուր նշուել է Չերազի 60ամեայ յոբելեանը:
- ⁵³ Յովսէփ Փուշման (1877-1966)՝ գեղանկարիչ, ապրել եւ ստեղծագործել է ԱՄՆում եւ մեծապէս աջակցել «Անի» Արուեստասէրների Միութեան աշխատանքներին:
- ⁵⁴ Արծարծուած (ֆրանս.):
- ⁵⁵ Անկեղծութիւն (ֆրանս.):
- ⁵⁶ Յոյզ (ֆրանս.):
- ⁵⁷ Արուեստագէտ կոչուած (ֆրանս.):
- ⁵⁸ Յաւակնորդ (ֆրանս.):
- ⁵⁹ Մոկլէրի ուսումնասիրութիւնը (ֆրանս.): Կամիլ Մոկլէր (1872-1945)՝ ֆրանսիացի գրող, արուեստաբան, 1922ին *Rives d'Azur* հանդէսում հրատարակել է “Wartan Mahokian” յօդուածը (28 Փետրուար, էջ 11): 1924ին Բուխարեստի *Նասասարդ* հանդէսում (էջ 205-206) լոյս տեսած «Օտար Կարծիքներ Հայ Արուեստի Մասին» միութիւն կայ նաև Մախոխեանի մասին իր կարծիքը: Մոկլէրը Մայիսի 1ին Մախոխեանի Փարիզում բացուած անհատական ցուցահանդէսի կազմակերպիչներից էր եւ կատարողի առաջաբանի հեղինակը:
- ⁶⁰ Աւետիս Մուրադեան(1895-?)՝ գեղանկարիչ:
- ⁶¹ Սարգիս Խաչատրեան (1886-1947)՝ գեղանկարիչ:
- ⁶² Ողիսական (ֆրանս.):
- ⁶³ Փաստաթուղթ (ֆրանս.):
- ⁶⁴ Յաւակնութիւն (ֆրանս.):
- ⁶⁵ Պատուէր (ֆրանս.):
- ⁶⁶ Մախոխեանը մասնակցում է 1927ին Փարիզում «Անի» Միութեան ցուցադրութեանը 6 աշխատանքով, որոնց թում էր նրա յայտնի «Ալիք» ծովանկարը:
- ⁶⁷ Ժողովրդական լուսատրութեան արժանացրած շքանշանակիր (ֆրանս.):
- ⁶⁸ Ազնի քաղաքացիներ (ֆրանս.):
- ⁶⁹ «*Խնդրում ենք յետադարձ փոստով ուղարկել մեզ մօտ Հայ նկարիչների ցուցահանդէսում ձեր նկարների գիրքը*» (ֆրանս.):
- ⁷⁰ Զարտուղար (ֆրանս.):
- ⁷¹ Ժորժ Պըրտիի (ֆրանս.) պատկերասրահը, ուր կայացել է «Անի» Միութեան ցուցահանդէսը:
- ⁷² Լուրջ (ֆրանս.):
- ⁷³ Ողիսական (ֆրանս.):
- ⁷⁴ Փաստաթղթեր (ֆրանս.):
- ⁷⁵ Ֆրանսահայ երգիծաբերք, 1927-1936, խմբ.՝ Երուանդ Թոլայեան, Գ. Թորոսեան, երգիծանկարիչ՝ Մ. Թաշճեան:
- ⁷⁶ Երգիծանկար (ֆրանս.):

- ⁷⁷ Նկատի ունի արուեստարան Մոկլերին:
- ⁷⁸ *Le Progres* թերթը դեռ 1912ին նուիրել է Մախոխեանին զնահատող յօդուած, որը թարգմանաբար հրատարակուել է *Շանթ* հանդէսի 1912ի թիւ 22ում:
- ⁷⁹ Արուեստի քննադատ, արուեստարան (ֆրանս.):
- ⁸⁰ Ժամանակակից (ֆրանս.):
- ⁸¹ Փորձաքար (ֆրանս.):
- ⁸² Ֆրանսիական եւ անգլիական կենտրոնական օրաթերթեր:
- ⁸³ Լուի Վոքսէլլը (L.Vauxcelles) 1925ին գրել է 2 յօդուած՝ նուիրուած Մախոխեանին, *L'Ere Nouvelle*ի Մայիսի 10ին եւ Մայիսի 8ի համարներում (Փարիզ) (Յակոբեան, *Ծովանկարիչ*, էջ 130):
- ⁸⁴ Թիեպօ Սիսոնը (Sisson), *Թան* լրագրի քննադատը, նոյնպէս նուիրել է Մախոխեանի արուեստին բարձր զնահատականներ (*Շանթ* հանդէսում 1912ին Ա. Պառաւեանի յօդուածից, էջ 345-350):
- ⁸⁵ Կամիլ Մոկլերը ունի յօդուածներ նուիրուած հայ արուեստագէտների՝ Չօպանեանին, Շահինին եւ ուրիշներին:
- ⁸⁶ Գեղարուեստական խմբակ (ֆրանս.):
- ⁸⁷ Այստեղ ակնարկում է *Կակոչի* խմբագիր Երուանդ Թոլայեանին:
- ⁸⁸ Արկածախնդիր (ֆրանս.):
- ⁸⁹ Հաւաքածու (ֆրանս.):
- ⁹⁰ Գաղութ (ֆրանս.):
- ⁹¹ Արուեստ (ֆրանս.):
- ⁹² Օրգան (ֆրանս.):
- ⁹³ Տիտղոս (ֆրանս.):
- ⁹⁴ Գործնական (ֆրանս.):
- ⁹⁵ *Ապագայի* 1927 Նոյեմբերի 19ի համարում հրատարակուել է Չօպանեանի յօդուածը:
- ⁹⁶ Խօսքը ֆրանսիացի արուեստարան Ֆ. Ժան Դեստիոնի մասին է, որն ունի Մախոխեանին նուիրուած գեղեցիկ յօդուած (Մարտիկեան, էջ 36, 210):
- ⁹⁷ Նկատի ունի Փարիզում ամէն տարի կազմակերպուող ցուցադրութիւնները, որոնք յայտնի էին սալոններ անունով:
- ⁹⁸ Գրուածից կարելի է ենթադրել, որ փողոցում Չօպանեանի կուսակցական հակառակորդները ֆիզիկական հաշուեյարդար են տեսել նրա հետ:
- ⁹⁹ Չօպանեանի *La Roseaie d'Arménie* (Վարդենիք Հայաստանի) ժողովածուն (Հտր. 1՝ 1918, Հտր. 2՝ 1923, Հտր. 3՝ 1929): 3րդ հատորը լոյս է տեսել “*Pages Choisies des Meilleurs Poetes*” ենթավերնագրով:

LETTERS FROM VARTAN MAKHOKHIAN, THE SEASCAPE PAINTER
(Summary)

Melanya Yeghiazarian

The Armenian seascape painter Vartan Makhokhian (1869-1937) lived almost all his life in France.

In her article the author puts into circulation 24 unpublished letters of Makhokhian which shed light on certain aspects of his life, biography and painting exhibitions. The letters reveal certain aspects of Makhokhian's world view and his thoughts and feelings regarding the fate of the Armenians and the injustices inflicted on them.

The letters, written between 1917 and 1929, are addressed to the writer Zabel Yesayan, the newspaper editor Dikran Nazarian, and the cultural figure Arshag Tchobanian.